

Πρόλογος

Αυτός είναι ο πρώτος από δύο τόμους για την ιστορία της Ευρώπης από το 1914 έως τις μέρες μας. Είναι το κατά πολύ δυσκολότερο βιβλίο που επωμίστηκα. Όλα τα βιβλία που έγραψα ήταν με μια έννοια προσπάθειες να κατανοήσω καλύτερα κάποιο πρόβλημα του παρελθόντος. Σε αυτή την περίπτωση το πρόσφατο παρελθόν περιλαμβάνει ποικίλα πολύπλοκα προβλήματα. Όμως, όποιες κι αν ήταν οι δυσκολίες, ήταν ακατανίκητος ο πειρασμός να προσπαθήσω να κατανοήσω καλύτερα τις δυνάμεις οι οποίες διαμόρφωσαν στο πρόσφατο παρελθόν τον σημερινό κόσμο.

Φυσικά, δεν υπάρχει ένας μόνο τρόπος για να προσεγγίσουμε την ιστορία του 20ού αιώνα στην Ευρώπη. Υπάρχουν ήδη μερικές εξαιρετικές ιστορίες με ποικίλες ερμηνείες και δομές, στις οποίες περιλαμβάνονται τα έργα του Έρικ Χόμπσμπαουμ, του Μαρκ Μαζάουερ, του Ρίτσαρντ Βίνεν, του Χάρολντ Τζέιμς και του Μπέρναρντ Βάσερσταϊν, που το καθένα αντιμετωπίζει με διαφορετικό τρόπο τον αιώνα. Αυτός ο τόμος και ο επόμενος που θα ακολουθήσει αντιπροσωπεύουν μια προσωπική προσέγγιση αυτού του κοσμοϊστορικού αιώνα. Και όπως κάθε προσπάθεια να παρουσιαστεί το ευρύ πανόραμα μιας μεγάλης χρονικής περιόδου, αυτό το έργο υποχρεωτικά στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην πρωτοπόρα έρευνα άλλων.

Έχω πλήρη επίγνωση ότι στην ουσία για κάθε πρόταση την οποία έγραψα υπάρχει πληθώρα εξειδικευμένων έργων, συχνά υψηλής ποιότητας. Μόνο για μερικές πλευρές, οι οποίες αφορούν κυρίως τη Γερμανία την περίοδο 1918-1945, μπορώ να ισχυριστώ ότι έκανα πρωτογενή έρευνα. Για άλλα ζητήματα εξαρτιόμουν υποχρεωτικά από τα εξαιρετικά έργα άλλων ιστορικών για πολλά και διαφορετικά πεδία. Αυτό θα ήταν αναπόφευκτο ακόμη και για κάποιον ιστορικό με μεγαλύτερη γλωσσομάθεια από τη δική μου. Κανένας ιστορικός δεν θα μπορούσε να κάνει αρχειακή δουλειά σε όλη την Ευρώπη, και εφόσον ειδήμονες για συγκεκριμένες χώρες και για ειδικά ιστορικά θέματα έχουν κάνει ήδη αυτή τη δουλειά, μια τέτοια προσπάθεια θα ήταν χωρίς νόημα. Επομένως η ανασκόπηση την οποία παρουσιάζω στηρίζεται υποχρεωτικά σε αναρίθμητα επιτεύγματα άλλων.

Ο χαρακτήρας της σειράς History of Europe των εκδόσεων Penguin αποκλείει τις αναφορές σε πολλά αναγκαία έργα της ιστορικής επιστήμης, όπως μονογραφίες, εκδόσεις σύγχρονων ντοκουμέντων, στατιστικές αναλύσεις και εξειδικευμένες μελέτες ανά χώρα, στα οποία έχω στηριχθεί. Έτσι η βιβλιογραφία περιλαμβάνει μερικά από τα σημαντικότερα χρέη μου σε άλλους ιστορικούς. Ελπίζω πως θα συγχωρήσουν το γεγονός ότι τα έργα τους δεν αναφέρονται σε σημειώσεις και θα δεχθούν τη βαθιά εκτίμησή μου για τις μεγάλες προσπάθειές τους. Επομένως η μοναδική πρωτοτυπία του έργου μου αφορά τη δομή και την ερμηνεία, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο είναι γραμμένο και την υποκείμενη φύση της επιχειρηματολογίας.

Η Εισαγωγή «Η εποχή της αυτοκαταστροφής της Ευρώπης» παρουσιάζει το πλαίσιο της ερμηνείας αυτού του τόμου και υποδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζω τον δεύτερο τόμο. Όσον αφορά τη δομή, τα κεφάλαια ακολουθούν χρονολογική σειρά και κάθε κεφάλαιο περιλαμβάνει θεματικές ενότητες. Αυτή η δομή αντανακλά την ιδιαίτερη προσπάθειά μου να παρουσιάσω με ακρίβεια τον τρόπο με τον οποίο εκτυλίχθηκε το δράμα και την ιδιαίτερη διαμόρφωση των γεγονότων επικεντρώνόμενος σε αρκετά σύντομες περιόδους, ενώ αναγκαστικά πραγματεύομαι ξεχωριστά τις διάφορες δυνάμεις διαμόρφωσης εντός της κάθε περιόδου. Έτσι, δεν υπάρχουν κεφάλαια αφιερωμένα ρητά στην οικονομία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την ιδεολογία ή την πολιτική, αν και όλα αυτά τα πεδία βρίσκουν τη θέση τους, αν και όχι αναγκαστικά με την ίδια βαρύτητα, στο πλαίσιο του κάθε κεφαλαίου.

Ο πόλεμος κυριάρχησε στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, που αποτελεί το θέμα αυτού του τόμου. Αυτό θέτει ιδιαίτερα προβλήματα. Πώς μπορείς να πραγματευτείς το μεγάλο και βαρυσήμαντο θέμα του Α΄ και του Β΄ παγκόσμιου πολέμου στο πλαίσιο ενός τέτοιου βιβλίου που καλύπτει ευρύ φάσμα; Τα έργα για αυτές τις δύο συγκρούσεις αντιστοιχούν σε ολόκληρες βιβλιοθήκες. Όμως οι αναγνώστες περιμένουν δικαιολογημένα να μην τους παραπέμπεις απλώς σε άλλα έργα (ενώ μπορούν φυσικά να προσφύγουν σε αυτά για κάθε θέμα αυτού του τόμου). Έτσι θεώρησα ότι άξιζε τον κόπο να αρχίζω τα κεφάλαια συνδέοντάς τα με άμεσο τρόπο με τους δύο παγκόσμιους πολέμους μέσα από εξαιρετικά συνοπτικές περιγραφές των εξελίξεων στα μέτωπα του πολέμου. Αν και παρουσιάζονται λακωνικά, κυρίως με στόχο να προσανατολίσουν τον αναγνώστη και να φωτίσουν με τον συντομότερο τρόπο την κλίμακα των καταστροφών που καθόρισε το τεράστιο μέγεθος των συνεπειών τις οποίες είχαν οι δύο πόλεμοι, είναι προφανές ότι αυτά τα γεγονότα έχουν καιρική σημασία. Σε άλλες περιπτώσεις αναλογίστηκα αν θα θεωρούσα δεδομένο πως όλοι οι αναγνώστες θα γνωρίζουν, για παράδειγμα, το υπόβαθρο της ανόδου του φασισμού στην Ιταλία ή τα γεγονότα που οδήγησαν στον εμφύλιο πόλεμο στην Ισπανία, πριν να καταλήξω και πάλι στην άποψη ότι σύντομες παρουσιάσεις θα ήταν χρήσιμες.

Σε όλο το βιβλίο προσπάθησα να περιλάβω προσωπικές εμπειρίες συγχρόνων για να δείξω πώς ήταν το να ζεις εκείνη την περίοδο, τόσο κοντινή χρονικά και εντούτοις τόσο διαφορετική ως προς τη φύση της από τη σημερινή Ευρώπη. Αναγνωρίζω, φυσικά, ότι οι προσωπικές εμπειρίες είναι προσωπικές. Δεν είναι στατιστικά αντιπροσωπευτικές. Όμως μπορούν συχνά να είναι ενδεικτικές, να αντανακλούν ευρύτερες στάσεις και αντιλήψεις. Πάντως οι προσωπικές εμπειρίες παρέχουν ζωντανά στιγμιότυπα και δίνουν μια εικόνα, πέρα από αφηρημένες έννοιες και απρόσωπες αναλύσεις, για το πώς αντιδρούσαν οι άνθρωποι στις ισχυρές δυνάμεις που έπλητταν τη ζωή τους.

Μια ιστορία της Ευρώπης δεν μπορεί, φυσικά, να είναι το άθροισμα εθνικών ιστοριών. Το διακυβευόμενο είναι οι κινητήριες δυνάμεις που διαμόρφωσαν την ήπειρο ως σύνολο σε όλα ή τουλάχιστον στα περισσότερα συστατικά μέρη της. Μια γενική σύνθεση πρέπει, φυσικά, να δίνει μια πανοραμική άποψη και όχι μία από τα κάτω και αποσπασματική άποψη. Πρέπει να γενικεύει και να μην εστιάζει σε ιδιαιτερότητες, παρότι οι ιδιαίτερες εξελίξεις γίνονται ορατές μόνο μέσα από ευρυγώνιο φακό. Προσπάθησα να μην αγνοήσω καμιά περιοχή της Ευρώπης και συχνά να τονίσω την ιδιαίτερος τραγική ιστορία της ανατολικής Ευρώπης. Όμως αναπόφευκτα μερικές χώρες έπαιξαν μεγαλύτερο (ή πιο ολέθριο) ρόλο από ό,τι άλλες και επομένως δικαιολογείται να τους δίνουμε μεγαλύτερη προσοχή. Σε αυτόν τον τόμο και στον επόμενο η Ευρώπη περιλαμβάνει τη Ρωσία (τη Σοβιετική Ένωση εκείνη την εποχή). Θα ήταν αδιανόητο να μην περιλάβουμε έναν τόσο σημαντικό παίκτη στην ευρωπαϊκή ιστορία, μολονότι μεγάλα τμήματα της Ρωσικής και κατόπιν Σοβιετικής Αυτοκρατορίας είναι γεωγραφικά εκτός Ευρώπης. Παρομοίως περιλαμβάνεται η Τουρκία όταν εμπλέκεται με σημαντικό τρόπο στις ευρωπαϊκές υποθέσεις, αν και αυτή η συμμετοχή της μειώθηκε απότομα μετά το 1923, όταν διαλύθηκε η Οθωμανική Αυτοκρατορία και εγκαθιδρύθηκε το τουρκικό έθνος-κράτος.

Αυτός ο τόμος αρχίζει με μια σύντομη ανασκόπηση της Ευρώπης στις παραμονές του Α΄ παγκόσμιου πολέμου. Κατόπιν ακολουθούν κεφάλαια για τον πόλεμο, την αμέσως μεταπολεμική περίοδο, τη βραχύβια ανάκαμψη στα μέσα της δεκαετίας του 1920, τις πολύ ισχυρές επιπτώσεις της Μεγάλης Ύφεσης, τη διαφαινόμενη απειλή ενός ακόμη παγκόσμιου πολέμου, την εξαπόλυση μιας ακόμη μεγαλύτερης πολεμικής ανάφλεξης μέσα σε μία γενιά και την καταστροφική κατάρρευση του πολιτισμού στην οποία οδήγησε ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος. Σε αυτό το σημείο διακόπτω τη χρονολογική δομή με ένα θεματικό κεφάλαιο (Κεφάλαιο 9), το οποίο διερευνά μερικές μακροχρόνιες θεματικές εξελίξεις που καλύπτουν τις περιόδους των προηγούμενων κεφαλαίων: τη δημογραφική και κοινωνικοοικονομική αλλαγή, τη θέση των χριστιανικών Εκκλησιών, τη στάση των διανοουμένων και την ανάπτυξη της λαϊκής διασκέδασης. Το κεφάλαιο με το οποίο κλείνει ο τόμος επανέρχεται στη χρονολογική δομή.

Αρχικά είχα σκεφτεί να τελειώνει ο πρώτος τόμος το 1945, όταν σταματούν οι μάχες του Β΄ παγκόσμιου πολέμου. Όμως, μολονότι οι εχθροπραξίες στην Ευρώπη έληξαν τον Μάιο αυτής της χρονιάς (και οι εχθροπραξίες με την Ιαπωνία έληξαν τον Αύγουστο), ο πόλεμος και οι αντιδράσεις σε αυτόν καθόρισαν τόσο εμφανώς τη μοιραία πορεία των ετών 1945-1949, που σκέφτηκα ότι ήταν δικαιολογημένο να επεκταθώ πέρα από το χρονικό όριο της επίσημης αποκατάστασης της ειρήνης στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Το 1945 το περίγραμμα της νέας μεταπολεμικής Ευρώπης ήταν μόλις ορατό. Μόνο βαθμιαία έγινε φανερό. Κατά συνέπεια θεώρησα σωστό να προσθέσω ένα τελικό κεφάλαιο που πραγματεύεται την περίοδο αμέσως μετά τον πόλεμο, η οποία δεν ήταν μόνο περίοδος στην οποία η βία συνεχίστηκε, αλλά επίσης διαμόρφωσε ανεξίτηλα τη διαιρεμένη Ευρώπη που αναδύθηκε μετά το 1949. Έτσι ο πρώτος τόμος δεν λήγει το 1945 αλλά το 1949.

Όταν μετά το ημίχρονο ενός ποδοσφαιρικού αγώνα σημειώνεται σοβαρή ανατροπή, οι παρουσιαστές συνηθίζουν να λένε: «Είναι ένα παιχνίδι με δύο όψεις». Είναι πολύ δελεαστικό να σκεφτόμαστε τον εικοστό αιώνα στην Ευρώπη ως έναν αιώνα με δύο όψεις – δύο διαφορετικά ημίχρονα και ίσως μια παράταση μετά το 1990. Αυτός ο τόμος πραγματεύεται μόνο το πρώτο ημίχρονο αυτού του ασυνήθιστου και δραματικού αιώνα. Ήταν μια εποχή που κατά την οποία η Ευρώπη διεξήγαγε δύο παγκόσμιους πολέμους, απείλησε τα ίδια τα θεμέλια του πολιτισμού και έμοιαζε να έχει βαλθεί να προκαλέσει την αυτοκαταστροφή της.

Ίαν Κέρσου, Μάντσεστερ,
Νοέμβριος 2014

Εισαγωγή: Η εποχή της αυτοκαταστροφής της Ευρώπης

Οι πόλεμοι των λαών θα είναι τρομερότεροι από τους πολέμους των βασιλέων.

Γουίνστον Τσόρτσιλ (1901)

Ο 20ός αιώνας της Ευρώπης ήταν αιώνας πολέμου. Την εποχή καθόρισαν δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, τους οποίους ακολούθησαν σαράντα χρόνια «Ψυχρού Πολέμου», ο οποίος ήταν άμεσο προϊόν του Β΄ παγκόσμιου πολέμου. Ήταν μια εξαιρετικά δραματική, τραγική και μονίμως συναρπαστική περίοδος, που η ιστορία της σημαδεύεται από τεράστιες αναστατώσεις και εκπληκτικούς μετασχηματισμούς. Στη διάρκεια του 20ού αιώνα η Ευρώπη πήγε στην κόλαση και επέστρεψε. Η ήπειρος, που για σχεδόν εκατό χρόνια μετά το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων το 1815, περηφανευόταν ότι είχε φθάσει στο απόγειο του πολιτισμού, από το 1914 έως το 1945 βυθίστηκε στην άβυσσο της βαρβαρότητας. Όμως μετά από αυτή τη γεμάτη συμφορές αυτοκαταστροφική εποχή ακολούθησε μια αδιανόητη προηγούμεως σταθερότητα και ευημερία, αν και με βαρύ τίμημα την αγεφύρωτη πολιτική διαίρεση. Στη συνέχεια η επανανοποιημένη Ευρώπη, αντιμέτωπη με τεράστιες εσωτερικές πιέσεις λόγω της εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης και σοβαρών εξωτερικών προκλήσεων, γνώρισε αυξανόμενες εγγενείς εντάσεις ακόμη και πριν η χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 να βυθίσει την ήπειρο σε μια νέα και συνεχιζόμενη ακόμη κρίση.

Ο δεύτερος τόμος θα διερευνήσει την εποχή μετά το 1950. Ωστόσο αυτός ο τόμος εξετάζει την Ευρώπη στο χείλος της αυτοκαταστροφής στο πρώτο ήμισυ του αιώνα, στη διάρκεια της περιόδου των δύο παγκόσμιων πολέμων. Διερευνά πώς οι επικίνδυνες δυνάμεις που πήγασαν από τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο κορυφώθηκαν σε σχεδόν αδιανόητη απανθρωπιά και καταστροφή στη διάρκεια του Β΄ παγκόσμιου πολέμου. Αυτή η καταστροφή μαζί με την πρωτοφανή γενοκτονία, από την οποία δεν μπορεί να διαχωριστεί η σύγκρουση, καθιστούν τον Β΄

παγκόσμιο πόλεμο το επίκεντρο και το καθοριστικό επεισόδιο στην ταραχώδη ιστορία της Ευρώπης τον 20ό αιώνα.

Τα κεφάλαια που ακολουθούν διερευνούν τους λόγους για αυτή την ανυπολόγιστη καταστροφή. Εντοπίζουν τους λόγους σε τέσσερα κύρια, αλληλοσυνδεόμενα στοιχεία της πρωτοφανούς συνολικής κρίσης αυτών των δεκαετιών: (1) έκρηξη του εθνοτικού-φυλετικού εθνικισμού, (2) ισχυρές και ασυμφιλίωτες μεταξύ τους απαιτήσεις για εδαφικό αναθεωρητισμό, (3) οξεία ταξική σύγκρουση, η οποία απέκτησε συγκεκριμένο κέντρο με την μπολσεβίκικη επανάσταση στη Ρωσία, και (4) παρατεταμένη κρίση του καπιταλισμού (που πολλοί παρατηρητές είχαν θεωρήσει ότι ήταν κρίση του τέλους του καπιταλισμού). Μετά το 1917 ο θρίαμβος του μπολσεβικισμού ήταν νέο συστατικό στοιχείο ζωτικής σημασίας. Εξίσου νέο συστατικό στοιχείο κρίσιμης σημασίας ήταν η σχεδόν συνεχής κρίση του καπιταλισμού, η οποία χαλάρωσε μόνο για λίγα χρόνια στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Τα άλλα στοιχεία υπήρχαν και πριν από το 1914, αν και με λιγότερο οξεία μορφή. Κανένα από αυτά τα στοιχεία δεν ήταν πρωταρχική αιτία του Α΄ παγκόσμιου πολέμου. Όμως η νέα τοξικότητά τους ήταν κρίσιμο αποτέλεσμα αυτού του πολέμου. Η φονική αλληλεπίδρασή τους γέννησε μια εποχή εξαιρετικής βίας, η οποία οδήγησε σε έναν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, πολύ πιο καταστροφικό από τον πρώτο. Η αλληλοσύνδεση αυτών των τεσσάρων στοιχείων έπληξε κυρίως την κεντρική, ανατολική και νοτιοανατολική Ευρώπη, που κατά το μεγαλύτερο μέρος τους ήταν οι φτωχότερες περιοχές της ηπείρου. Η δυτική Ευρώπη τα κατάφερε καλύτερα (αν και η Ισπανία ήταν σημαντική εξαίρεση).

Η αποσύνθεση της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο τέλος του Α΄ παγκόσμιου πολέμου και οι τεράστιες βίαιες αναταραχές του ρωσικού εμφύλιου πολέμου αμέσως μετά την επανάσταση εξαπέλυσαν νέες δυνάμεις ακραίου εθνικισμού, στον οποίο η ταύτιση με το έθνος οριζόταν συνήθως με εθνοτικούς όρους. Οι εθνικιστικές και εθνοτικές συγκρούσεις ήταν ενδημικές στο φτωχότερο ανατολικό ήμισυ της ηπείρου, στις περιοχές στις οποίες υπήρχαν για μακρά χρονική περίοδο εθνοτικά μικτές κοινότητες. Συχνά αποδιοπομπαίοι τράγοι εναντίον των οποίων στρεφόταν το εθνικιστικό μίσος ήταν οι Εβραίοι, στους οποίους επέρριπταν την ευθύνη για την κοινωνική εξαθλίωση. Οι Εβραίοι ήταν περισσότεροι στην κεντρική και την ανατολική, παρά στη δυτική Ευρώπη, και εκεί ήταν λιγότερο ενσωματωμένοι από ό,τι οι ομόθρησκοί τους στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες και ανήκαν στην κατώτερη κοινωνική τάξη. Αυτές οι περιοχές της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης ήταν πολύ περισσότερο από ό,τι η Γερμανία οι παραδοσιακές περιοχές του βίαιου αντισημιτισμού. Η μεγαλύτερη εθνοτική ομοιογένεια που υπήρχε γενικά στη δυτική Ευρώπη και το γεγονός ότι τα έθνη-κράτη της είχαν εξελιχθεί συνήθως στη διάρκεια μεγάλης χρονικής περιόδου σήμαιναν πως εκεί

οι εντάσεις, αν και δεν απουσίαζαν εντελώς, ήταν λιγότερο έντονες από ό,τι στην ανατολική Ευρώπη.

Επιπλέον οι νικήτριες χώρες και οι περισσότερες ουδέτερες χώρες στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο ήταν στη δυτική Ευρώπη. Το πληγέν εθνικό κύρος και ο ανταγωνισμός για υλικούς πόρους, έδαφος που τρέφει τον επιθετικό εθνικό εθνικισμό, έπαιξαν πολύ μεγαλύτερο ρόλο στην ανατολική Ευρώπη. Στο κέντρο της ηπείρου, η Γερμανία, η σημαντικότερη ηττημένη χώρα και καθοριστική για το ειρηνικό μέλλον της Ευρώπης, με σύνορα που εκτεινόταν μέχρι τη Γαλλία και την Ελβετία στη δύση και την Πολωνία και τη Λιθουανία στην ανατολή, έτρεφε μεγάλη μνησικακία για τον τρόπο με τον οποίο την είχαν μεταχειριστεί οι νικητές Σύμμαχοι και συγκρατούσε μόνο προσωρινά τις αναθεωρητικές βλέψεις της. Νοτιότερα και ανατολικότερα από τα ερείπια της Αυστροουγγρικής, της Ρωσικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γεννήθηκαν νέα έθνη-κράτη που συχνά συγκροτήθηκαν στη βάση της συνένωσης διαφόρων εδαφών υπό τις λιγότερο ευνοϊκές συνθήκες. Ήταν φυσικό τα εθνικιστικά και εθνοτικά μίση που δηλητηρίαζαν την πολιτική να καταστήσουν αυτές τις περιοχές τα φονικότερα πεδία στον Β΄ παγκόσμιο πόλεμο.

Οι εδαφικοί διακανονισμοί στην Ευρώπη μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο επέτειναν σε μεγάλο βαθμό τις εθνικιστικές συγκρούσεις και τις εθνοτικές-φυλετικές εντάσεις. Οι αρχιτέκτονες της Συνθήκης των Βερσαλλιών, όσο καλές κι αν ήταν οι προθέσεις τους, αντιμετώπιζαν ανυπέρβλητα προβλήματα στην προσπάθειά τους να ικανοποιήσουν τις εδαφικές απαιτήσεις των νέων χωρών που σχηματίστηκαν από τα ερείπια των παλιών αυτοκρατοριών. Τα περισσότερα νέα κράτη στην κεντρική, την ανατολική και τη νοτιοανατολική Ευρώπη περιλάμβαναν σημαντικές εθνοτικές μειονότητες που αποτελούσαν δυνητική βάση για σοβαρές πολιτικές αναταραχές. Σχεδόν παντού τα σύνορα ήταν διαμφισβητούμενα και οι απαιτήσεις των εθνοτικών μειονοτήτων, που αντιμετώπιζαν συνήθως πολιτική διακρίσεων εις βάρος τους από τον πλειοψηφούντα πληθυσμό, παρέμεναν ανικανοποίητες. Επιπλέον οι επανειλημμένες διευθετήσεις των συνόρων τις οποίες αποφάσισε η συνδιάσκεψη των Βερσαλλιών καλλιέργησαν επικίνδυνες μνησικακίες σε χώρες που θεωρούσαν ότι αντιμετωπίστηκαν άδικα. Μολονότι στην Ιταλία δεν υπήρχαν εσωτερικές εθνοτικές διαιρέσεις (πέρα από τον εν πολλοίς γερμανόφωνο πληθυσμό του νότιου Τυρόλου, το οποίο προσαρτήθηκε στην Ιταλία μετά τον πόλεμο), οι εθνικιστές και οι φασίστες μπόρεσαν να εκμεταλλευτούν το αίσθημα αδικίας για το γεγονός ότι μια χώρα η οποία ήταν στο πλευρό των νικητριών δυνάμεων στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο δεν είχε τα κέρδη που προσδοκούσε σε εδάφη μιας χώρας η οποία σύντομα θα αποκαλούνταν Γιουγκοσλαβία. Πολύ πιο επικίνδυνες για τη διαρκή ειρήνη στην Ευρώπη ήταν η βαθιά οργή στη Γερμανία –στην οποία, όπως και στην Ιταλία, δεν υπήρχαν εσωτερικές εθνο-

τικές διαιρέσεις– για την απώλεια εδαφών μετά τον πόλεμο, καθώς και οι απαιτήσεις για αναθεώρηση της Συνθήκης των Βερσαλλιών, οι οποίες αργότερα τροφοδότησαν την αυξανόμενη υποστήριξη στον ναζισμό και έξω από τα σύνορα του Ράιχ ενθάρρυναν τη μνησικακία των γερμανικών εθνοτικών μειονοτήτων στην Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία και αλλού.

Ο κραυγαλέος εθνικισμός που εμφανίστηκε μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο δεν απέκτησε ορμητικότητα μόνο λόγω των εθνοτικών αντιπαλοτήτων αλλά και λόγω της ταξικής σύγκρουσης. Η επίκληση των ταξικών «εχθρών» εντός και εκτός του έθνους-κράτους μπορούσε να οξύνει ανυπολόγιστα το αίσθημα της εθνικής ενότητας. Η τεράστια οικονομική αναστάτωση μετά τον πόλεμο και οι τρομερές συνέπειες της ύφεσης τη δεκαετία του 1930 επέτειναν σε μεγάλο βαθμό τον ταξικό ανταγωνισμό σε όλη την Ευρώπη. Φυσικά, ταξικές συγκρούσεις, συχνά βίαιες, υπήρχαν σε όλη τη διάρκεια της βιομηχανικής εποχής. Όμως η ρωσική επανάσταση και η εγκαθίδρυση της Σοβιετικής Ένωσης τις έκαναν πολύ οξύτερες από τις προπολεμικές. Δημιουργήθηκε ένα εναλλακτικό μοντέλο κοινωνίας, που είχε ανατρέψει τον καπιταλισμό και είχε εγκαθιδρύσει τη «δικτατορία του προλεταριάτου». Η εξάλειψη της καπιταλιστικής τάξης, η απαλλοτρίωση των μέσων παραγωγής από το κράτος και το μοίρασμα της γης στους αγρότες σε μαζική κλίμακα ήταν μετά το 1917 ελκυστικές προτάσεις για μεγάλα τμήματα των εξαθλιωμένων μαζών. Όμως η παρουσία του σοβιετικού κομμουνισμού διέσπασε την πολιτική αριστερά και επέφερε τη μοιραία αποδυνάμωσή της, ενώ ταυτοχρόνως ενίσχυσε σε τεράστιο βαθμό τις ακραίες εθνικιστικές δεξιές δυνάμεις. Αναζωογονημένα στοιχεία της δεξιάς μπόρεσαν να κατευθύνουν τη βίαιη ενεργητικότητα όλων όσοι ένιωθαν ότι απειλούνταν από τον μπολσεβικισμό –κυρίως των παραδοσιακών ελίτ με περιουσία, των μεσαίων τάξεων και των αγροτών ιδιοκτητών γης– σε νέα, εξαιρετικά επιθετικά πολιτικά κινήματα.

Η αντεπανάσταση, όπως η επαναστατική ελκυστικότητα της αριστεράς, εκμεταλλεύτηκε τις πικρίες και τις ανησυχίες της ταξικής σύγκρουσης. Τα αντεπαναστατικά κινήματα είχαν τη μεγαλύτερη απήχηση εκεί όπου μπόρεσαν να συνδυάσουν τον ακραίο εθνικισμό με τον επιθετικό αντιμπολσεβικισμό. Και πάλι αυτό το φαινόμενο έπληξε κυρίως χώρες στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη, όπου η απειλή του μπολσεβικισμού φαινόταν πολύ σημαντική. Όμως ο μεγαλύτερος διεθνής κίνδυνος εμφανίστηκε εκεί όπου ο συνδυασμός του ακραίου εθνικισμού και του σχεδόν παρανοϊκού μίσους για τον μπολσεβικισμό οδήγησε στη δημιουργία δεξιών μαζικών κινήματων που στην Ιταλία και αργότερα στη Γερμανία μπόρεσαν να καταλάβουν την κρατική εξουσία. Σε αυτές τις περιπτώσεις, όταν η γεμάτη μίσος εθνικιστική και αντιμπολσεβική ενέργεια που είχε ανεβάσει στην εξουσία την άκρα δεξιά μπόρεσε να διοχετευτεί σε εξωτερική επίθεση, η ειρήνη στην Ευρώπη βρέθηκε σε μεγάλο κίνδυνο.

Το τέταρτο συστατικό, που στήριζε τα άλλα τρία και αλληλεπιδρούσε με αυτά, ήταν η διαρκής κρίση του καπιταλισμού στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Η μαζική αναστάτωση της παγκόσμιας οικονομίας την οποία προκάλεσε ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος, η σοβαρή αδυναμία των κύριων ευρωπαϊκών οικονομιών της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας και η απροθυμία της εξέχουσας οικονομικής δύναμης, των ΗΠΑ, να δεσμευτεί πλήρως στην ανοικοδόμηση της Ευρώπης σήμαιναν καταστροφή. Οι παγκόσμιες επιπτώσεις του πολέμου επιδείνωσαν τα προβλήματα της Ευρώπης. Η Ιαπωνία επέκτεινε τις αγορές της στην Άπω Ανατολή, κυρίως στη διαλυμένη λόγω του πολιτικού χάους Κίνα, εις βάρος των Ευρωπαίων. Η Βρετανική Αυτοκρατορία αντιμετώπιζε εντεινόμενες πολιτικές και οικονομικές προκλήσεις, που ήταν εμφανέστερες στην Ινδία, όπου η ανάπτυξη της ντόπιας υφαντουργικής βιομηχανίας και η επακόλουθη απώλεια εξαγωγικών αγορών προστέθηκαν στα οικονομικά προβλήματα της Βρετανίας. Η Ρωσία εξαφανίστηκε από την παγκόσμια οικονομία μετά την επανάσταση και τον εμφύλιο πόλεμο. Η κρίση του καπιταλισμού ήταν παγκόσμια, αλλά ήταν ιδιαίτερος ζημιογόνα στην Ευρώπη.

Μια πολύ βραχύβια οικονομική άνθηση, που αποδείχθηκε ότι είχε οικοδομηθεί πάνω στην άμμο, μεσολάβησε ανάμεσα στην πληθωριστική κρίση στις αρχές της δεκαετίας του 1920 και την αποπληθωριστική κρίση τη δεκαετία του 1930. Αυτές οι δύο φάσεις μαζικής οικονομικής και κοινωνικής απεξάρθρωσης, ανάμεσα στις οποίες ο χρόνος που μεσολάβησε ήταν σύντομος, δημιούργησαν ένα κλίμα στο οποίο η εξαθλίωση και ο φόβος της εξαθλίωσης τροφοδότησαν τη μαζικοποίηση των πολιτικών άκρων.

Οι οικονομικοί κλυδωνισμοί από μόνοι τους δεν αρκούσαν για να παραγάγουν μείζονα πολιτική αναταραχή. Απαιτούνταν αυτοί οι κλυδωνισμοί να συνοδεύονται από κρίση νομιμοποίησης του κράτους λόγω του υπάρχοντος ιδεολογικού σχίσματος και των βαθιών πολιτισμικών διαιρέσεων, με συνέπεια οι αποδυναμωμένες ελίτ της εξουσίας να είναι εκτεθειμένες σε νέες πιέσεις τις οποίες προκαλούσε η μαζική κινητοποίηση. Εντούτοις αυτές ακριβώς οι συνθήκες υπήρχαν σε πολλά μέρη της Ευρώπης, ιδίως εκεί όπου ο ακραίος ολοκληρωτικός εθνικισμός, τον οποίο έτρεφαν το διαδεδομένο αίσθημα της απώλειας του εθνικού κύρους και η διάψευση των προσδοκιών ότι το έθνος τους θα γινόταν μεγάλη δύναμη, μπόρεσε να δημιουργήσει ισχυρό κίνημα που αντλούσε την ενεργητικότητά του από την υποτιθέμενη ισχύ των διαβολικών εχθρών τους οποίους ισχυριζόταν ότι αντιμετώπιζε και ήταν σε θέση να διεκδικήσει την εξουσία σε ένα κράτος με αποδυναμωμένο κύρος.

Επομένως απαιτούνταν η σύμπλεξη των τεσσάρων συστατικών της κρίσης για να προκύψει η συνολική πολιτική, κοινωνικοοικονομική και ιδεολογική-πολιτισμική κρίση η οποία οδήγησε την Ευρώπη στο χείλος της αυτοκαταστροφής. Στον έναν ή στον άλλο βαθμό αυτή η αλληλεπίδραση έπληξε τις

περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, ακόμη και στη δυτική Ευρώπη. Όμως ιδίως σε μία χώρα, στη Γερμανία, ήταν παρόντα και τα τέσσερα στοιχεία στην πιο ακραία μορφή τους αλληλοενισχυόμενα με εκρηκτικά αποτελέσματα. Όταν ο Αδόλφος Χίτλερ, εκμεταλλευόμενος τη συνολική κρίση με αριστοτεχνικό τρόπο και με ιδέες ότι η κρίση μπορούσε να ξεπεραστεί με τη χρήση βίας, κατάφερε να ενισχύσει τον δικτατορικό έλεγχο τον οποίο ασκούσε στο γερμανικό κράτος, οι πιθανότητες γενικευμένης καταστροφής της Ευρώπης αυξήθηκαν σημαντικά. Εφόσον οι στρατιωτικές και οικονομικές δυνατότητες της Γερμανίας ήταν πολύ μεγάλες (αν και είχαν μειωθεί προσωρινά μετά τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο) και οι αναθεωρητικές αξιώσεις της και οι επεκτατικές φιλοδοξίες της έπλητταν με άμεσο τρόπο την εδαφική ακεραιότητα και την πολιτική ανεξαρτησία πολλών άλλων χωρών, η πιθανότητα να καταλήξει η κρίση της Ευρώπης σε έναν κατακλυσμιαίο νέο πόλεμο γινόταν όλο και μεγαλύτερη. Ήταν φυσικό η κρίση να φθάσει σε κρίσιμο σημείο στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη, την πιο αποσταθεροποιημένη περιοχή της ηπείρου, και στη διάρκεια του πολέμου οι χώρες στην ανατολή να μετατραπούν στον χώρο των μεγαλύτερων καταστροφών και της πιο τερατώδους απανθρωπιάς.

Ο όλεθρος τον οποίο επέφερε ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος ήταν πρωτοφανής. Οι ηθικές συνέπειες αυτής της βαθιάς κατάρρευσης του πολιτισμού θα ήταν αισθητές στην υπόλοιπη διάρκεια του αιώνα και πέρα από αυτήν. Εντούτοις είναι αξιοσημείωτο πως, σε έντονη αντίθεση με το χάος το οποίο γέννησε ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος, ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος άνοιξε τον δρόμο για την αναγέννηση της Ευρώπης στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα. Ενώ ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος άφησε πίσω του μια κληρονομιά οξυμμένων εθνοτικών, συνοριακών και ταξικών συγκρούσεων σε συνδυασμό με βαθιά και παρατεταμένη κρίση του καπιταλισμού, ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος σάρωσε αυτή την αλληλουχία μέσα στη δίνη της καταστροφής. Η κυριαρχία της Σοβιετικής Ένωσης στην ανατολική Ευρώπη κατέπνιξε βίαια τις εσωτερικές εθνοτικές διαιρέσεις και την αναταραχή. Οι εθνοτικές εκκαθαρίσεις σε μεγάλη κλίμακα αμέσως μετά το τέλος του πολέμου αναδιαμόρφωσαν τον χάρτη της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης. Τα όνειρα της Γερμανίας για κυριαρχία στην Ευρώπη έσβησαν με την ολοκληρωτική ήττα, την καταστροφή και τη διαίρεση της χώρας. Στη δυτική Ευρώπη επικράτησε η επιθυμία για εκτόνωση των εθνικών ανταγωνισμών με την προώθηση της συνεργασίας και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η παρουσία των νέων υπερδυνάμεων παγίωσε τα σύνορα. Η μετατροπή του προγενέστερου αντιπολεσεβικισμού, που είχε ενισχύσει την άκρα δεξιά, σε δυτικοευρωπαϊκές κρατικές ιδεολογίες ευνόησε τις σταθερές συντηρητικές πολιτικές. Ακόμη σημαντικότερο, ο μεταρρυθμισμένος καπιταλισμός (αυτή τη φορά με τη δραστήρια ηγεσία των ΗΠΑ) παρήγαγε πρωτοφανή ευημερία στο δυτικό ήμισυ της ηπείρου, στηρίζοντας έτσι την πολιτική σταθερότητα. Ο συνδυασμός όλων

αυτών των θεμελιακών αλλαγών μετά το 1945 δεν επέτρεψε να διαμορφωθούν τα στοιχεία της κρίσης που κόντεψαν να οδηγήσουν την ήπειρο στην πλήρη καταστροφή στην εποχή των δύο παγκόσμιων πολέμων.

Κρίσιμης σημασίας ήταν το γεγονός ότι ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος διέλυσε μια για πάντα το σύστημα των ανταγωνιζόμενων ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων οι οποίες πάλευαν για την κυριαρχία στην Ευρώπη, σύστημα που υπήρχε από το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων το 1815 μέχρι την εποχή του Μπίσμαρκ και πέρα από αυτήν. Στην αναγεννημένη Ευρώπη, αν και διαιρεμένη ιδεολογικά και πολιτικά, οι μόνες μεγάλες δυνάμεις που είχαν απομείνει ήταν οι ΗΠΑ και η Σοβιετική Ένωση, που αντιμετώπιζαν απειλητικά η μία την άλλη από τις δύο πλευρές του Σιδηρού Παραπετάσματος και καθόριζαν την ανοικοδόμηση κρατών και κοινωνιών κατ' εικόνα τους. Υπήρχε ένα ακόμη στοιχείο κρίσιμης σημασίας. Εφόσον μετά το 1949 και οι δύο υπερδυνάμεις διέθεταν ατομικές βόμβες, ενώ ύστερα από τέσσερα χρόνια απέκτησαν τις ακόμη πιο καταστροφικές βόμβες υδρογόνου, το φάσμα του πυρηνικού πολέμου απειλούσε με τέτοια καταστροφή, που θα επισκίαζε την καταστροφή και των δύο παγκόσμιων πολέμων. Αυτός ο παράγοντας υποχρέωσε τους ανθρώπους να λάβουν σοβαρά υπόψη αυτή την απειλή και έπαιξε τον ρόλο του στο να υπάρξει στην Ευρώπη μια ειρηνική εποχή, η οποία το 1945 φαινόταν εξαιρετικά απίθανη.

Το πώς συνυφάνθηκαν αυτά τα στοιχεία για να μετασηματίσουν την Ευρώπη, ανατολική και δυτική, θα διερευνηθεί στον επόμενο τόμο. Σε αυτόν εδώ γίνεται προσπάθεια να κατανοηθεί πώς η Ευρώπη βυθίστηκε στην άβυσσο το πρώτο ήμισυ αυτού του βίαιου και ταραχώδους αιώνα και πώς κατάφερε μέσα σε τέσσερα μόλις χρόνια, αφού είχε φθάσει στον βυθό της αβύσσου το 1945, να θέσει τις βάσεις για μια εκπληκτική ανόρθωση, για μια νέα Ευρώπη η οποία θα αναδύοταν από τις στάχτες της παλιάς και θα έπαιρνε το δρόμο της επιστροφής από την επίγεια κόλαση.